

NYELVMŰVELÉS

A zempléni-abauíji táj és anyanyelvünk*

1. Sajátos, kedves és szép vidék a zempléni-abauíji táj. Akármerről közelítjük meg: a Tokaji-hegy északi vagy déli oldala felől, akárhol táborozunk le: a Sátor-hegy alatt vagy a Hegyközben a füzéri vár tövében; illetőleg akár a Hernád völgyében vagy éppen Szepsi felől közeledünk Kassa felé, úgy érzékeljük, hogy a legszebb vidéken járunk. Igazán sajátossá számunkra mégis az teszi, hogy e régió lakóinak a nyelve – mondhatnánk: nyelvjárása – vált a XVI. századtól intenzívebben egységesülő és normalizálódó irodalmi és köznyelvünk (mai megjelöléssel: sztenderd vagy standard) alapjává. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az úgynevezett alapnyelvjárás e régió kivül magába foglalta a magyar nyelvterület teljesebb északkeleti részét is.) Ezért van az, hogy például a sárospataki piacon – mint magam is tapasztaltam az ötvenes évek második felétől – nem hallani táji jellegű beszédet. Tehát a régió nagy egyéniségein kivül a zempléni és abauíji nép is hozzájárult irodalmi és köznyelvünk létrejöttéhez. Azt is mondhatjuk továbbá, hogy ilyenformán szinte egyenesen vezetett az út mai ünneplésünkhöz, a Magyar Nyelv Múzeumának a felállításához.

Engedtesék meg, hogy korábbi kutatásaimra támaszkodva nagyon röviden bemutassam e régiónak és nagy egyéniségeinek az anyanyelvünk érdekében kifejtett munkásságát.

2. Induljunk ki abból, hogy az irodalmi nyelv vagy sztenderd egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon és az úgynevezett szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik.

A mi irodalmi nyelvünk a XIX. század közepére alakult ki. Alapja – mint jeleztem – az északkeleti területek *e-ző* (és nem *ö-ző*, tehát *ember* és nem *embör*), továbbá *é-ző* (és nem *í-ző*, tehát *szép* és nem *szíp*), és nem kettőshangzós (pl. *fő^ud*, *jó^u*, illetve *f^üöd*, *j^üó*, hanem *föld*, *jó*) nyelvjárása lett. Ugyanakkor irodalmi nyelvünk kialakításában érvényesült bizonyos egyensúlykeresés, a többi nyelvjárás bevonása, az ötvöződéses jelleg is. Megmaradtak tudniillik irodalmi nyelvünkben bizonyos *í-ző* formák (pl. *kígyó*, *kísér*, *kímél*, az *-ít* igeképző), aztán bekerültek *ö-ző* szavak (pl. *öröm*, *örök*, *fölött*, *mögött*) és *l-ező* formák (pl. *lány* és *leány*).

Nos, a XVI. század harmincas éveiben intenzívebben meginduló nyelvi egységesülést nagymértékben segítette a reformáció – hangsúlyozom: amelynek szinte a fészke éppen ez a régió volt –, mégpedig elsősorban a következő eszközökkel:

a) A nép nyelvén szólt a néphez: az istentiszteletet magyar nyelvűvé tette; a Bibliát, a zsolnárokat s a legfontosabb egyházi tárgyú munkákat lefordította, s ennek érdekében, illetőleg eközben a fordítók hozzáálltak nyelvünk helyesírásának és jelenségeinek rendszerbe foglalásához és bizonyos mérvű szabályozásához.

b) Hathatós eszközként használta fel a reformáció az iskolázást. Számos új iskola nyílt ebben a régióban is az írás, olvasás és az elemi ismeretek anyanyelven való elsajátítá-

* Előadásként elhangzott A Magyar Nyelv Múzeuma avatőünnepségének tudományos konferenciáján Széphalmon, 2008. április 23-án.

sára. Magasabb fokú iskolákat, kollégiumokat is alapítottak, ekkor vált iskolavárossá Sárospatak is.

c) Másik hathatós eszköz lett a könyvnyomtatás, úgy is, mint a nyelvi egységesítés egyik fő területe.

d) A reformáció győzelemre vitte anyanyelvünket a szépirodalomban is. Új műfajok születtek, mint például a hitóriás ének, a bibliai história, a hitvitázó dráma, a prédikáció, a zsoltár és így tovább.

Ebben a régióban született meg aztán a Károli Gáspár szellemiségét tükröző, az anyanyelvi kultúrára talán a legnagyobb hatást gyakorló Vizsolyi Biblia 1590-ben. Itt kell megemlítenem a hasonló szerepű zsoltároskönyvet 1607-ből, amely ugyan nem itt született, szerzője Szenczi Molnár Albert sem ennek a vidéknek a neveltje, de nagyon sok szállal kötődött Károlihoz és a régióhoz.

Károli Gáspár mint lelkipásztor és Kassa-völgyi esperes szintén ezen a tájon munkálkodott. Mindenekelőtt ez a magyarázata annak, hogy a Vizsolyi Biblia *é-ző* és *e-ző* beszédmódjával, táji szélsőségektől mentes alak- és mondattani eszközeivel, szép folyású, nem egyszer költői stílusával, továbbá azzal, hogy ezt a sajátos nyelvet minden eddiginél nagyobb intenzitással terjesztette, nagyon is hozzájárult irodalmi nyelvünk kiteljesedéséhez és megszilárdulásához. Ezenkívül összetartotta a magyarságot a nehéz időkben: itthon, Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján, délen és az egész világon. Az elmondottakat igazolja az is, hogy számos költőnk (Csokonai, Kölcsey, Arany, Tompa, Ady, Oláh Gábor, Tóth Árpád, Áprily, Szabó Lőrinc stb.) és számos prózaírónk (Árva Bethlen Kata, Kemény Zsigmond, Tolnai Lajos, Móricz, Kodolányi, Szabó Magda stb.) nyelvén kitapinthatóan ott a Vizsolyi Biblia nyoma (l. JUHÁSZ 1940: 123–40). És a katolikus Babits vajon miért használta ennek a bibliának a szövegét Jónás könyve című kiváló művéhez? Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a Károli-biblia valóságos népkönyvvé lett, amely századokon át ott volt csaknem minden református család házában mestergerendáján vagy más fő helyén, és amelybe feljegyezték az élet legfontosabb eseményeit: ki mikor született, mikor lépett házasságra, és mikor távozott el az élők sorából...

Szenczi Molnár Albert naplója szerint hat ízben járt Abaújban és Zemplénben, nem számítva a Kassára költözésüket 1624-ben. 1556-ban, majd Debrecenből érkezve 1588-ban tartózkodott hosszabb ideig Göncön, Károli közelében. Ekkor „segédkezett” a Vizsolyi Biblia megjelentetésében mint a korrektúra szállítója Vizsoly és Gönc között. Később így emlékezett meg gönci tartózkodásáról: „az időben lábánál forganék az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak ... az ki fő igazgatója volt az kinyomtatásnak, és engem gyakorta az visoli nyomtatóhelyben kiküldött az őtőle írott levelecskéekkel... egynéhányszor hallottam, hogy fohászokdván így szólott [ti. Károli]: Csak az Isten addig élteszen, míg az Bibliát kibocsát-hassam, kész leszek meghalni és az Krisztushoz költözni.” (Szenczi: VÁL. 225–6.) Aztán éppen Kassán kapja az indíttatást is zsoltárszerkesztésre és arra, hogy tudományosan is foglalkozzék nyelvünkkel. Egyébként hogy a XVI. század végén milyen erős volt már a kialakult nyelvi norma, azt jól mutatja Szenczi Molnár esete. A Mátyusföldre *ö-ző* részéről származó zsoltárköltő ugyanis – minden bizonnyal Debrecen, Kassa és Gönc hatására (vagy hatására is) – rövid idő alatt az *ö-ző* formákat zömmel *e-zőkkel* helyettesíti.

3. Szólnom kell röviden az úgynevezett Rákóczi-korról. A XVIII. század elejére ugyanis szélesedik és emelkedik az anyanyelvi műveltség. Ilyenformán terjed az írás: se

szeri se száma a Rákóczi-szabadságharc korabeli, nagyobb részét magyar nyelvű feljegyzéseknek, naplókknak, emlékiratokknak, önéletírásokknak. Íróik között a főurakon kívül ott találjuk a köznemeseket, az értelmiség és a polgárság képviselőit. Rákóczi is kiáltványokat, röpiratokat, rendeleteket bocsát ki, beszédeket mond, kiterjedt levelezést folytat, hadtudományi és államelméleti munkákat ad ki – és jobbára magyarul. Megszületik aztán a kuruc költészet. A mi jelenlegi szempontunkból azonban fontos az, amit a történészek állapítottak meg. Hogy tudniillik Felső-Magyarország és az ország északkeleti része – benne Abaúj és Zemplén – volt nyolc éven át a szabadságharc biztos bázisa. Természetes tehát, hogy ezeknek az embereknek a beszélt és írott nyelve már eleve a kialakult normarendszert erősítette. Ehhez járult, hogy – mint Rákóczi Emlékirataiban utal rá – seregének kilenctized része reformátusokból állt (l. részletesebben SZATHMÁRI 1980.).

4. A felvilágosodás korából elsősorban két nagy egyéniség kötődik régióinkhoz, aki sokat tett anyanyelvünkért: Bessenyei György és Kazinczy Ferenc.

Bár Bessenyei nem ennek a vidéknek a szülőtte, és Bécsben, francia hatásra vált a felvilágosodás írójává, nem mindennapi műveltségének alapjait, életszemléletét, erkölcsi tartását minden valószínűség szerint jobbára a sárospataki kollégiumnak köszönhetette. Egyik, 1803-ban írt levelében így gondol vissza a Patakon eltöltött időkre: „Ennek édes emlékezetét csak életemnek utolsó órája törölheti ki szívemből. Ezerszer fordulnak meg fejemben a Királyhegy, Páncélhegy, Kisnagyporta, Bábagödre, Kispatak, Mogyoróskert, hol léppel fogtam az aranyos stiglicet, mely dolog több örömet adott szívemnek, mintha most országot nyernék.” (Bessenyei: A holmi 313). De érzi, felismeri azt is, hogy a Debrecen és Sárospatak környékén beszélt nyelvváltozat „a tisztább és igazabb magyarság”: „Tudjuk Hazánkba millyen lok féle módon irnak, befzélnek” – mondja „A holmi”-ban. „Ezen módok közt, minden legkifléb kér[ke]dés nélkül teg[!]tifztáb, és igazab Magyarsággal élnek a Debretzeni és Pataki Collégiumokban.” (Uo.)

A korábbi kutatások igazolták, hogy irodalmi nyelvünk formai készlete a XVIII. század vége felé kialakult. De nagyon hiányos volt a szó- és kifejezőképességünk, és a kialakult normarendszer sem terjedt el igazán. Bessenyei mindkét hiányosságot felismerte. Ennek megfelelően a magyar nyelv teljes kiművelésében három alapvető teendőt lát. Először is a dolgoknak nevet kell adni (valójában ez vezetett el a nyelvújításhoz). Aztán kifejezővé, sokoldalúvá kell tenni a nyelvet (ez a szűkebb értelemben vett nyelvművelés, amelybe a stilisztikai jelenségek is beletartoznak). Végül pedig ennek a két tevékenységnek a megszervezését, irányítását a tudós társaságra, vagyis az Akadémiára bízna. Az értelmező szótár, a kétféle – egy iskolai és egy tudományos – nyelvtan kidolgozásával kapcsolatos elképzeléseit részletesen le is írta (l. Bessenyei: Jámbor szándék 1987: 599–603).

A régióban nevelődött nagy egyéniségek közül anyanyelvünk egészére a legnagyobb hatással minden bizonnyal Kazinczy volt. Biharban született, ott töltötte gyermekéveit, de már Alsóregmecen, az apai házban tanulta a latint, a németet, és itt olvasták neki a Bibliát, majd a pataki kollégium következett, hogy utána egy-egy rövidebb időt nem tekintve sose hagyja el a zempléni-abaúji régiót. A pataki iskolát így idézi meg a „Pályám emlékezeté”-ben: „És mégis Patak, minden foglalkozások mellett mely fiaikat nevele már akkor is! Mert a tanulás, inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól, mert Pataknak húszezer kötetnyi bibliothecája van, s a könyvek a tanulók szobáikba is kiadattak.” (Kazinczy: PályámEml. 1979: 231–2.)

Hogyan látta Petőfi Kazinczy munkásságát? Ezt olvashatjuk „Széphalmon” című versében: „...fél századig / Tartá vállán, mint Atlas az eget, / A nemzetiségnek ügyét.” Kazinczy valóban végigvezényelte és győzelemre vitte legjelentősebb országos mozgalmunkat, a nyelvújítást, amelynek több ezer szót és kifejezést köszönhetünk. És még többet is akart: nyelvünk egészének, a különböző közlésterületeken – ezek között is elsősorban a szépirodalomban – jelentkező stílusnak a megújítását, árnyalttá, színessé, változatosá, gazdaggá tételét. Világosan látta aztán az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt németül nevezi meg: *Schriftsprache*): „az én törvényem az – jegyzi meg egy 1811-i levélben –, hogy a ki magyarul ír, annak a magyar *Schriftsprache*-ben és nem valamelyik provinciáéban kell írni” (Kazinczy: Lev. 8: 456). Szinte egyedül áll művelődéstörténetünkben mint irodalomszervező. Hogy mit tett a magyar irodalmi élet fellendítéséért, arról legjobban tanúskodik páratlan kiterjedtségű levelezése, amelynek anyagából tudomásom szerint eddig 23 vaskos kötet látott napvilágot, de készen van a következő két kötet is. Kapcsolatot tartott ő nemcsak a legnagyobbakkal – barátai, támogatói voltak: Kis János, Virág Benedek, Dayka Gábor, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Fáy András stb. –, hanem ha bárhol az országban valaki megírta első vagy későbbi versét, és hozzá fordult bírálatért, tanácsért, akkor Kazinczy, a literátor időt, fáradságot, pénzt nem kímélve részletes és tárgyilagos elemzéssel, tanácsokkal stb. válaszolt. Ilyenformán Széphalmot, ezt az általa elkeresztelt kis abaúji falut mintegy az ország kulturális központjává tette. Megszervezte aztán a kassai Magyar Társaságot, megindította 1788-ban – Batsányival és Baróti Szabó Dáviddal – az első irodalmi és kritikai folyóiratot, a Magyar Museumot, majd 1790-ben az Orpheust. Ezenkívül kiváló fordító, jeles költő és prózaíró volt. És azt is elmondhatjuk, hogy írói-stiliztikai elveit saját stílusával maradéktalanul visszaigazolta.

5. A reformkornak, történelmünk egyik legjelentősebb korszakának két kiemelkedő egyéniséget adott régióink: Kossuth Lajost és Erdélyi Jánost. Ez az 1825-től 1849-ig tartó idő olyan jelentős eseményeket mondhat magáénak, mint az emberi jogokért és a nemzet függetlenségéért vívott, majd szabadságharcba torkolló küzdelmek; Pestnek gazdasági, politikai és tudományos központtá válása; a Magyar Tudós Társaság megalapítása és azonnal meginduló igen sokrétű tudományos és kulturális tevékenysége; az irodalmi élet fellendülése; Vörösmarty, Petőfi, Arany és más költők, írók kimagasló alkotásainak a megjelenése; a sajtó és a könyvkiadás felvirágzása. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a reformkor végére nyelvünk helyesírási, hang- és alaktani normarendszere fő tendenciáiban kikristályosodott, megszilárdult, és egyben el is terjedt, azaz a magyar irodalmi nyelv lényegében kialakult.

Kossuth – mint ismeretes – a zempléni Monokon született. De ha feltesszük a kérdést, hogyan válhatott a szónoklásnak páratlan alakjává, akkor azt kell mondanunk, hogy minden bizonnyal a Sátoraljaújhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végzett tanulmányai rakták le az alapokat, és a választott ügyvédi pálya jelölte ki a további irányt. Még nagyobb szerepet tulajdoníthatunk azonban e tekintetben annak a rendkívül mozgalmas és sajátos politikai életútnak, amely a zempléni megyegyűlésekkel kezdődik.

Kossuthal kapcsolatban csupán két idevágó tényre mutatok rá. Részt vett a nyelvújításban, az általa képviselt hang- és alaktani rendszerről pedig azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a korabeli átlagnál inkább előbbre járt az egységes irodalmi nyelv megalapozásában, másrészt hogy a már kialakult nyelvi normarendszert – beszédeivel, újságcikkeivel és

egyéb írásaival – a legelső között terjesztette. Vajda János találóan ezt állapította meg róla: „épen abban állott nagy ereje, hogy minden osztálynak, népnek eltalálta a legbensőbb vágyait, érzését, s lelkének leggyöngédebb húrjaiba kapott mindjárt a megszólításnál; németet, olaszt, magyart, angolt egyiránt elragadt.” (Vajda: ÖM. 1453.)

Erdélyi János a szomszéd megyében, Ungban született, de már tízéves korában a pataki kollégium diákja. Többfelé nevelősködött, 1839-ben pedig Pestre költözött. De 1851-től haláláig, 1868-ig a sárospataki református főiskola filozófia-, majd irodalomtanára. Sokoldalú tudós volt, a jelzettekén kívül költő, esztéta, kritikus, folyóirat-szerkesztő és – főként – népköltési gyűjtő, népdalok és mondák megjelentetője. Volt érzéke az úgynevezett alkalmazott nyelvtudományhoz is. Különösen vonzotta a nyelv- és nyelvtantanítás, mind az anyanyelvé, mind az idegen nyelveké. Stílusa nem elvont, nem száraz, tele van expresszív – beszélt nyelvi, képes, tréfás és „odamondó” – stílárius elemekkel, népies fordulatokkal, szólásokkal. Nyelvi hatása – érthetően – nagy volt.

6. Így jutunk el a XX. századig. Természetesen szólnom kellett volna még a Sárospatak nevelte tanároknak, tanítóknak, lelkészeknek, valamint a régió egyszerű embereinek az anyanyelvi szerepéről, a XX. század hatvanas éveitől megrendezett sátorlajújhelyi nyelvhasználati versenyekről – vagyis régióinkban az anyanyelvvél való törődés láncolata máig nem szakadt meg. Csodálkozhatunk-e hát, hogy a Magyar Nyelv Múzeuma itt, Széphalmon, Kazinczy egykori birtokán épült fel? A régió természetes alkotása ez. Ezért csak azt kívánhatjuk, hogy a Múzeum méltóképpen járja az elődök útját.

A felhasznált irodalom

- Bessenyei: A holmi = Bessenyei György: A holmi. In: Bessenyei György összes művei. Sajtó alá rendezte BÍRÓ FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.
- Bessenyei: Jámor szándék = Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való jámor szándék. In: Bessenyei György válogatott művei. Válogatta, gondozta, a jegyzeteket írta BÍRÓ FERENC. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1987. 599–603.
- JUHÁSZ GÉZA 1940. Károlyi és költészetünk. In: Károlyi Emlékkönyv. Szerk. VASADY BÉLA. Bp. 123–40.
- Kazinczy: Lev. = Kazinczy Ferenc levelezése. VIII. kötet. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. Az MTA kiadása, Bp., 1898.
- Kazinczy: PályámEml. = Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc művei. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok. Válogatta és a szöveget gondozta SZAUDER MÁRIA. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1979.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1980. Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban. In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. BENDA KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Bp., 269–75.
- Szenczi: Válm. = Szenci Molnár Albert válogatott művei. Sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI JUDIT. Madách Kiadó, Bratislava és Magvető Könyvkiadó, Bp.
- Vajda: ÖM. = Vajda János összes művei. Sajtó alá rendezte KOZOCSA SÁNDOR. Franklin Társulat, é. n. Bp.

SZATHMÁRI ISTVÁN